

ЗНАННЯ – ЕКСПЛІКАЦІЯ СУТНОСТІ В ПОШУКАХ СОЦІАЛЬНОЇ РЕСУРСНОСТІ

Означено й проаналізовано основні характеристики знання, що становлять необхідну й достатню експлікацію сутності поняття: знання складається із суджень; знання є продукт мислення, що взаємопов'язаний зі свідомістю і виявляється в мові; знання є причина й засіб діяльності; знання за природою і сутністю своєю є соціальне явище; важливою іманентною проблемою знання є проблема істини.

Ключові слова: знання, судження, свідомість, мова, діяльність, соціальність, соціальний ресурс, істина.

Выделены и проанализированы основные характеристики знания, составляющие необходимую и достаточную экспликацию сути понятия: знание строится из суждений; знание есть продукт мышления, взаимосвязанный с сознанием и проявляющийся в языке; знание есть причина и средство деятельности; знание по природе и сути своей есть социальное явление; важнейшей имманентной проблемой знания является проблема истины.

Ключевые слова: знание, суждение, сознание, язык, деятельность, социальность, социальный ресурс, истина.

In the article author analyses main characteristics of knowledge which form necessary and sufficient explication of the concept essence: knowledge are built of judgments; knowledge is a product of thought which concerned with consciousness and showed in a language; knowledge is a reason and instrument of activity; knowledge by nature and in it's essence is a social phenomenon; major immanent problem of knowledge is a problem of truth.

Keywords: knowledge, judgments, consciousness, language, activity, sociality, social resource, truth.

Напевно, у будь-якій науці є проблеми, що мають апіорну, вічну актуальність, і саме висунення спеціального питання про їхню актуальність скоріше свідчить про неуцтво того, хто питає, ніж про недоговореність мовця. Саме до таких проблем, гадаємо, належить проблема знання. Хоча, певне, будь-яка історична епоха у будь-якому соціальному просторі надає будь-якій вічній актуальності свого колориту, своїх особливостей. Що стосується знання, то сьогодні, коли протягом уже низки років ми чуємо й бачимо нищівне повалення «старого знання», «старих істин», заклики «відновити справжню істину», «дійсну правду», проблема знання у всіх її експлікаціях, і насамперед у філософській, набуває саме тієї особливої, злободенної актуальності. Тому важко не погодитися з Н. Хомским, який зазначає, що «в сучасну епоху, насамперед під тривалим впливом ідей Декарта, питання про знання знову стає центральним предметом досліджень» [1, Р. 6].

В умовах не тільки дефінітарної, але й концептуальної невизначеності ми, звичайно ж, не ставимо перед собою грандіозних завдань на зразок сформулювати нову епістемологічну теорію або побудувати ідеальну у всіх аспектах дефініцію поняття

«знання». Адже ми пам'ятаємо, що ще Платон вклав у уста Сократа слова, що «і я не цілком здатний сам розібратися, що ж таке знання» [2, с. 230], і знаємо, що й сьогодні, наприклад, професор Н. Ф. Овчинников стверджує, «що в нас немає готової теорії знання, треба ще її створювати, одночасно опановуючи вже зроблене – тут початок усвідомлення того, що феномен знання – це предмет дослідження, а samozрозумілість – просто ілюзія», «що поняття знання не піддається будь-якому стислому визначенню» [3, с. 86, 102]. Тому наше завдання щодо знання в цьому разі не стратегічне, а скоріше тактичне, й полягає воно в тому, щоб спробувати максимально чітко й однозначно зібрати й сформулювати первинний ряд з мінімального числа необхідних і достатніх атрибутивних ознак-характеристик цього поняття і таким чином подати своє розуміння природи знання й зрозуміти, чи є знання за своєю сутністю соціальним ресурсом.

Отже, що ж таке знання?

По-перше. Знання – це певний ряд суджень, що формує певне уявлення про певний феномен об'єктивного або суб'єктивного світу. У судженні й формулюється зміст знання. Знання завжди змістовне, знання завжди несе, має певний зміст. Таким чином, елементарною, необхідною й достатньою одиницею знання є судження, що й може описати, відбити, тобто представити самому суб'єктові або будь-кому іншому в достатньому вигляді образ того чи іншого об'єкта. Лише в судженні ми одержуємо якість, нехай навіть і мінімальне, але достатнє (принаймні певною мірою закінчене, хоч на нижчому рівні, але цілісне) уявлення про будь-який об'єкт зовнішнього або внутрішнього світу, конкретну або абстрактну якість, яку ми й називаємо знанням. Наприклад, у судженні «Вашингтон був першим президентом США» ми одержуємо досить чітке, цілком певне, самостійне уявлення про об'єкт, який нас цікавить, – Джорджа Вашингтона – уявлення, що певною, нехай і найбільш мінімальною, мірою необхідне й достатнє, що саме Вашингтон був саме першим, причому саме президентом, а не кимсь іншим і не десь, а саме в США. Хоча це уявлення, знання про Вашингтона, звичайно ж, не повне про нього уявлення і, отже, не є повне про нього знання.

На відміну від судження окремі слова, поняття не дають нам у більшості випадків практично жодного хоч якоюсь мірою закінченого, необхідного й достатнього, цілісного уявлення про будь-який цікавий для нас об'єкт. Якщо взяти той же приклад із Вашингтоном, то побачимо, що складові його слова, наприклад Вашингтон або президент, самі по собі не дають нам абсолютно ніякого уявлення про об'єкт, який нас цікавить, – про першого президента США, тому що слово «Вашингтон» цілковито може означати (відбивати, описувати, давати уявлення) про місто Вашингтон або штат Вашингтон, так само як і слово «президент» саме по собі не дає нам хоч якого-небудь повного й адекватного уявлення про наш об'єкт (наприклад, для давніх римлян воно взагалі вказувало на того, хто сидить попереду, й не більше того).

Але водночас саме окремі слова, поняття, що становлять судження, виступають, на наш погляд, граничними квантами знання, його елементарними цеглинками, з яких воно тільки й складається. Тому ми в жодному разі не хотіли б елімінувати роль слова

в загальному концепті знання, до чого так чи інакше схиляються деякі дослідники (наприклад, Г. Райл або той же К. Поппер). Найімовірніше, прав С. Н. Булгаков, який стверджував, що «слово має не тільки форму, але й зміст, воно має значення, приховує у собі зміст», але «слово має зміст тільки в контексті, тільки в цілому: слово окремо, ізольовано не існує» [4, с. 19]. А цей контекст, що лише й формує зміст, значення того чи іншого слова, саме й становлять судження, які оточують це слово в сьогоденні або передують йому, визначають його з минулого. Таким чином, окреме слово самодостатнє тільки в окремих випадках, та й то завжди й обов'язково в контексті певних суджень. Гадаємо, що саме таке місце й таку роль слова в загальному концепті знання мав на увазі й Платон, говорячи про шаблі пізнання: «Для кожного з наявних предметів є три шаблі, за допомогою яких необхідно утворюється його пізнання; четвертий шабель – це саме знання, п'ятим же слід вважати те, що пізнається саме по собі і є справжнє буття: отже, перше – це ім'я, друге – визначення, третє – зображення, четверте – знання» [5, с. 543]. Отже, слово, ім'я предмета – це лише перший шабель пізнання, що сам по собі ще не дає знання, але який водночас уже є перший шабель, є початок формування знання, тому що є вказівка на конкретний об'єкт, на предмет; на другому шаблі необхідно дати визначення цьому імені, тобто виразити, описати, представити його через низку суджень і тим самим суттєво наблизитися до знання. (До третього шабля ми повернемося трохи нижче.)

За своєю структурою те або інше певне знання може складатися з будь-якої множини суджень – від одного до безлічі. У цьому разі ми не розглядаємо проблему повного чи неповного, адекватного чи неадекватного й тому подібного характеру відбиття, опису, подання об'єкта у вигляді суджень, тобто ми залишаємо за дужками міркувань проблему якості знання. Наразі нам важливо підкреслити принцип – онтологію знання як такого.

Отже, знання – це низка суджень (або одне судження), що дає тому, хто пізнає, якість певне уявлення про той чи інший предмет і трансформує його в нову якість – того, хто знає. Саме судження виступає одиницею знання, оскільки подальша фрагментація призводить до втрати як когнітивно-епістемічної форми, так і змісту й значення будь-якого конкретного уявлення. Таким чином, експлікація знання через судження, на нашу думку, набагато логічніша за своєю формою та змістом і набагато евристичніша за своїм потенціалом, ніж багато інших спроб пояснити знання через інформацію, ідеї, факти тощо, оскільки вона дає можливість визначити якість знання як такого, визначити якість класу, побачити й зрозуміти походження знання із судження, з міркування, зі здорового глузду, з розуму; побачити й зрозуміти розвиток знання від одного судження до необхідної й достатньої безлічі суджень, від несурового судження до суворого; побачити й зрозуміти технологічну процедуру буття знання – суб'єкта й об'єкта, процес формування уявлення, інструменти, методи; побачити й зрозуміти не лише потенційне різноманіття видів і форм знання, але й природу класифікатора, класифікації – за характером судження, за характером суб'єкта, за характером об'єкта тощо.

По-друге. Знання є продукт пізнання, продукт мислення, продукт свідомості. Тобто знання – це певне відбиття суб'єктом у певних формах і змістах

навколишнього для нього зовнішнього й свого власного внутрішнього світів, так званої об'єктивної й суб'єктивної реальності в усіх її іпостасях. Таким чином, знання – це відбиття світу у свідомості людини у вигляді думок (читай – суджень). Таким чином, свідомість становить найважливішу експлікаційну конструкцію в розумінні знання. Свідомість є не просто утроба зародження знання, а це ще і єдине лоно буття знання. Дивовижно геніальна в цьому розумінні семіотична спорідненість понять «свідомість» і «знання» в російській мові (*со-знание* та *знание*). Аналогічну подібність можна виявити й у деяких інших мовах, що зазнали потужного латинського впливу (наприклад, у німецькій: «знання» – *das wissen*, а «свідомість» – *das bewusstsein*, у французькій: «знання» – *connaissance*, а «свідомість» – *conscience*, а ось у слові «непритомніти» – рос. *терять сознание* – вже використано стовідсотковий еквівалент терміна «знання»). Чи випадково все це? Хоча в низці мов немає ні тотожності, ні навіть аналогії, наприклад, ні в українській мові («знання» і «свідомість»), ні в англійській («знання» – *knowledge*, «свідомість» – *consciousness*).

Таким чином, знання і свідомість утворюють так звану пару категорій, два боки однієї медалі, певний єдиний семантичний простір (а відносно російської мови, як ми побачили, і досить близький семіотичний простір), у якому дискретно, одна без одної, вони можуть існувати тільки в теоретичному аналізі дослідника. Хоча, звичайно ж, це не тотожні поняття, як мінімум свідомість є ще і утробою, і лоном як для почуттів, так і для емоцій. Свідомість значно ширша від знання за змістовим обсягом; свідомість значно більш функціональна за рольовою композицією, ніж знання; свідомість значно складніша за своєю архітектонікою, ніж знання. Знання органічне, функціональне свідомості. Немає знання поза свідомістю й, навпаки, немає свідомості поза мисленням, поза думкою, тобто поза знанням (інакше як ми довідаємося, чи є в певного суб'єкта свідомість, чи її немає, якщо він не буде хоч якось проявляти своє знання).

Отже, із гносеологічної природи знання впливає факт суб'єкта знання і факт об'єкта знання, тобто його певна амбівалентна суб'єкт-об'єктна природа. З одного боку, яким би абстрактним за формою й змістом не було певне знання, воно завжди конкретне щодо цілком певного об'єкта: знання – це завжди щось про щось цілком певне, знання завжди об'єктне. З другого боку, знання завжди суб'єктне, знання завжди, у будь-якій точці часу й простору має свого цілком певного суб'єкта, носія – це завжди чиясь знання, знання в чийсь свідомості. Знання завжди відносне, функціональне цілком певного знавця, якщо немає знавця, отже, немає і знання, якщо є знання, отже, є і той, хто його знає.

Однак аналіз цікавого для нас тренда «мислення – свідомість – знання» не буде повним без додавання до нього ще одного надзвичайно важливого експлікаційного конструкта, яким є мова. Евристичний зміст і призначення цього елемента в конструкції, що нас цікавить, полягає, напевно, насамперед у тому, щоб показати й, відповідно, зрозуміти, як проявляється те або інше знання, як знання з'являється світу. Причому, на наш погляд, мова має йти про два рівні прояву знання.

По-перше, це інтросуб'єктний рівень, коли знання з'являється самому суб'єктові. Якщо подивитися всередину себе й спробувати побачити, як ми мислимо, то ми

«почуємо» розмову із самим собою – ми думаємо говорячи, ми формуємо знання говорячи, ми використовуємо знання говорячи. Платон пише щодо цього, що мислення – це «міркування, яке душа веде сама із собою про те, що вона спостерігає... Я уявляю, що, мислячи, вона робить не що інше, як міркує, сама себе запитуючи й відповідаючи, стверджуючи й заперечуючи... Так що, як на мене, мати думку – значить міркувати, а думка – це словесне вираження, але без участі голосу, звернене не до кого іншого, а до самого себе, мовчки» [2, с. 249]. Тобто знання живе всередині нас, у нашій свідомості через мову.

По-друге, це інтерсуб'єктний рівень буття знання, коли знання у формі мови стає інструментом спілкування, відбувається фактичний обмін знанням між суб'єктами. Таким чином, хтось може судити про чиєсь знання тільки тоді, коли це знання пройде через мову, буде представлене зовнішньому світу, учасникам спілкування у вигляді мови, шляхом мови, тобто якимось формалізоване в певній знаково-символічній системі і, що неабияк важливо, зрозуміле іншим учасником спілкування. Повертаючись, як ми й обіцяли, до платонівських щаблів пізнання, звернемо увагу на третій щабель – «зображення того, що було на попередньому щаблі визначене». Ось це зображення, на наш погляд, і є вказівка (можливо, не усвідомлена самим Платоном) на мову – «на третьому місці стоїть те, що намальоване й потім зітерте або виточене й потім знищене» [5, с. 543]. Адже малювання кола або будь-якого іншого предмета, як і його виточування (про що міркує Платон), є ніщо інше як передавання визначення імені предмета в певній знаковій системі, тобто певною мовою.

Отже, лише через мову ми можемо щось певне знати про якесь конкретне знання. Мова є головна форма, спосіб прояву знання, інакше як у мові висловити знання неможливо. Але мова не тільки форма, спосіб зберігання знання – статична модель. Мова є і форма, спосіб народження нового знання, розвитку знання, тобто це й динамічна модель буття знання. Генеза мови й генеза знання – це два взаємозалежні та взаємообумовлені процеси, можливо навіть – це взагалі один процес виникнення, становлення й розвитку свідомості. Проте між мовою і знанням немає абсолютної тотожності. Зв'язок мови, мислення, свідомості, знання зрозумів уже Платон, однак піддав спеціальному дослідженню Арістотель – його формальна логіка і є експлікація цього зв'язку. І по сьогодні осмислення зв'язку мови, мислення, свідомості і знання залишається понадактуальним, а для деяких парадигмальних філософських систем узагалі є головним або навіть єдиним предметом дослідження.

По-третє. Знання – це виключно соціальна характеристика, категорія соціального світу, ознака соціального в індивідуальності. Знання завжди соціальне, немає знання поза соціумом, поза людиною, як і немає соціуму й людини поза знанням. На наш погляд, специфікувати людину в ряді живих організмів можна й слід саме через знання. Homo sapiens як людина розумна – це і є людина, яка знає, людина, що володіє знанням. Головним і єдиним суб'єктом серед реально наявних суб'єктів знання є людина, але людина як істота соціальна. Таким чином, в епістемологічному просторі ми формуємо певну антропоцентристську модель. Тобто ми повинні говорити про індивідуальну суб'єктність знання. Отже, знання завжди не просто олюднене, воно завжди індивідуалізоване, персоніфіковане, особистісне. На наш

погляд, саме цю ідею розробляв М. Полані у своїй славнозвісній роботі із практично ідентичною назвою «Особистісне знання» [6], редукуючи її щодо наукового знання, – ми ж вважаємо, що не лише наукове, але й усе знання в принципі особистісне. Тобто знання має особистісну природу, навіть якщо ним і володіють величезні маси населення, продукує (виробляє) те чи інше знання особистість, використовує те чи інше знання особистість, передає те чи інше знання особистість, одержує, сприймає знання особистість, експлікує те чи інше знання особистість, надає знанню змісту особистість. Таким чином, фактично робить знання знанням саме й лише особистість.

Хоча, з другого боку, як людина живе у величезному світі собі подібних і має на собі відбиток цього світу, відбиток мільйонів інших людей, з якими вона так чи інакше контактує («людина – істота соціальна»), так і знання однієї людини так чи інакше стає надбанням багатьох, надбанням суспільства, знання однієї людини живе, функціонує в соціальному середовищі, зокрема й у середовищі знань інших людей. Взаємодіючи, індивідуальні знання взаємозбагачують і взаємозмінюють одне одного. Напевно, ця взаємодія індивідуально суб'єктних знань є якийсь принцип буття знання взагалі, причому масштаби цієї взаємодії стають дедалі більш величезними – так, сьогодні цілком можна говорити про глобальну взаємодію знань. І ця взаємодія знань відбувається не тільки в горизонтальній площині – «людина – людина», але й у вертикальній площині, причому як у ретроспективній векторальності – «знання сучасної епохи – знання минулої епохи», так і в перспективній – «знання сучасної епохи – знання майбутньої епохи».

Наявність же в категоріальному апараті філософії таких понять, як «класова свідомість», «національна ідея», «партійна ідеологія» і т. п., на наш погляд, автоматично не веде до визнання групового суб'єкта знання – нація або народ як суб'єкт знання – у реальній соціальній дійсності. І головний аргумент полягає в тому, що немає реальної групової свідомості як єдиного й лише одного способу продукування та існування знання, мови, мислення. Класова, національна, гендерна й іншого роду свідомість – це абстрактні філософські поняття, за якими не стоять реальні, практично сприймані денотати. Якою б єдиною й однорідною не здавалася та чи інша соціальна спільнота, найбільш суттєвим критерієм її соціальної гетерогенності завжди буде свідомість і знання індивідів, особистостей, що формують її. Достатньо переконливим й актуальним прикладом цього є, на наш погляд, елементарне політичне голосування: різні представники одного класу голосують за різні політичні сили, різні представники одного етносу голосують за різні політичні сили, навіть члени однієї родини голосують за різні політичні сили і т. д., і т. п. Але ж голосування (вибір кандидата) саме й детерміноване в першу чергу політичною свідомістю й політичним знанням. Різноманітність індивідуального голосування є неминучий наслідок різноманітності індивідуальних конструкцій свідомості й знання суб'єктів голосування, тобто особистості. Показово, що навіть комуністичні й інші тоталітарні режими недалекого минулого попри їх спеціальну широкомасштабну роботу в галузі освіти й виховання, пропаганди й агітації так і не змогли домогтися повної соціальної однорідності у сфері свідомості (за умови, що багато інших соціальних розбіжностей справді були успішно переборені). Таким чином, будь-яка

соціальна спільнота в цікавій для нас площині становить сукупність індивідуальних свідомостей і знань, де, безумовно, існують і загальні, єдині для всіх членів конструкції-судження, але де ще більш безумовно панує суб'єктивність, індивідуальність. Визнання групової свідомості, групового знання неминуче веде до визнання світової свідомості, знання, розуму. Особисто ми не поділяємо такої позиції.

І тут ми хотіли б ще раз чітко й однозначно задекларувати, що немає знання поза людиною, поза соціумом. На нашу думку, знання не є властивість всієї живої матерії, знання є властивість, причому атрибутивна властивість, виключно й лише людського світу. У зв'язку з цим ми категорично не згодні з думкою К. Поппера щодо того, що знання характерне абсолютно всім живим істотам – реальний метод пізнання «є спосіб відкриття (досягнення знання), властивий усім організмам від амеби до Ейнштейна» [7, Р. 52]. Вважаємо, не існує і якогось світу знання за межами людського розуму, поза людським буттям, як немає ні платонівського світу «чистих ідей», ні гегелівського світу «абсолютного розуму», ні «третього світу» К. Поппера. Хоча, зізнаємося, багато дослідників знання вважають інакше. Наприклад, Н. Ф. Овчинников пише щодо цього буквально таке: «Інакше кажучи, переді мною постає важке завдання – осмислити і, можливо, описати дивний, неосяжний і майже недоступний „світ об'єктивного знання”. Я здогадуюся, що цей світ знання вищий за мене й не залежить від моїх зусиль – він рухається своїми історично незбагненими шляхами» [3, с. 105]. Але досить показово, на наш погляд, що всі прихильники реального буття цього «особливого світу об'єктивного знання» замість доказу його буття просять нас повірити в його існування або апелюють до високих авторитетів, аж до Бога (приблизно так і чинить щойно згаданий Н. Ф. Овчинников [3, с. 108]).

Нам ближча позиція А. І. Ракітіна, який стверджує, що «ні світ знань, ні регулятивний світ, що базується на них, не можуть існувати, якщо не існує інтелект, який продукує, використовує або інтерпретує їх, незалежно від того, чи йдеться про мислячих людей або гіпотетичних інопланетян. Справді, ієрогліфічні написи давніх єгиптян існували протягом багатьох тисячоліть, але чи несуть вони в собі якісь знання і якщо несуть, то які, було невідомо. Розглядати їх як носіїв стало можливе лише в ХІХ ст., коли їх розшифрував Ф. Шампільйон. Те ж саме можна сказати про давньоперські, еламські та вавилонські написи, висічені на Бехістунській скелі Дарієм І (VI ст. до н. е.) і розшифровані в 30–40-х роках ХІ ст. Г. Роулінсоном. Таким чином, без суб'єкта, який пізнає, ті чи інші послідовності символів, знаків, зображень тощо не можна розглядати як знання» [17, с. 88].

Але індивідуальна, людська суб'єктність – це лише ніби один бік соціальності знання. Інший бік полягає в тому, що знання завжди детерміноване цілком певними конкретно-історичними соціальними умовами, ситуацією і в значенні авторства, і в значенні механізму пізнання, і в значенні отриманого результату – конкретного знання, і в значенні його буття в навколишньому світі, тобто в конкретному соціальному середовищі (і факти так званих випереджальних свій час відкриттів якщо і є винятком із цього правила, то тільки такі, які підтверджують саме це правило). Тобто знання завжди має конкретно-історичну форму й зміст, конкретну соціальну детермінацію. Ця конкретно-історичність є не що інше, як детермінація атрибутивної

динамічності знання, його мінливості, рухливості, причому як у значенні конкретного змісту (наприклад, трансформація знання про місце, вигляд Землі від концепту «Земля стоїть на трьох китах» до концепту «Земля – планета Сонячної системи»), так і в значенні конкретної форми буття знання (наприклад, рух знання від ідеї до теорії), так і в значенні епістемологічної цінності (рух знання від хибної думки до істини). У цьому контексті не становлять винятку й так звані «вічні істини». Якщо з погляду їхньої конкретної формули вираження за великим рахунком нічого й не змінюється, то з погляду змісту, екзегетики цієї незмінної формули багато що цілком може змінитися. (Наприклад, заповідь «не вбий» за всієї незмінності формального вираження в різних соціальних контекстах цілком може мати зовсім різні значення й результати.)

Як соціальний за своєю природою конструкт, як результат людської діяльності, знання однозначно, на наш погляд, має бути позиційоване в проблемному полі культури. Але знання є не просто елемент культури, знання є базис культури. Не випадково слово «культура» перекладають з латини як «обробляння, освіта, виховання», тобто через вказівку саме на ті види людської діяльності, де ступінь знання максимальний. Ми не насмілимося стверджувати, що абсолютно всі визначення культури (а їх на сьогодні артикульовано, як відомо, величезну безліч) мають у своїй структурі поняття «знання», напевно, навіть навпаки – абсолютна більшість наявних сьогодні дефініцій так чи інакше ігнорують саме це поняття. Але якщо говорити про широкий контекст тлумачення культури, то безумовним фактом, на наш погляд, є факт визнання тієї чи іншої ролі знання в загальній екзегетиці. Більше того, слід зазначити, що у філософії культури конституювався самостійний напрям, що трактує сутність культури саме в когнітивному контексті – ми маємо на увазі так званий інформаційно-семіотичний підхід, до розробників якого можна віднести Л. Уайта, Е. Касірера, Ю. Лотмана, Х. Гадамера, В. Степіна. Культура, на нашу думку, є ніщо інше, як система матеріалізованого знання. Про що б ми не говорили: про твори мистецтва або науки, про оброблення землі або побутову поведінку – усе це є в першу чергу знання, яке матеріалізувалося в тих чи інших артефактах: книгах, скульптурах, комп'ютерах, конституціях, одязі, ритуалах, правилах, нормах і т. д., і т. п., і лише в другу чергу – це артефакти цілком певної якості. Особливості конструкцій знання (як форми, так і змісту), мабуть, і визначають особливості типів культур, а динаміка знання визначає культурну динаміку.

По-четверте. Найважливішою експлікаційною конструкцією в розумінні знання є діяльність. Знання і діяльність – це ще одна пара категорій в епістемологічному проблемному просторі. Не існує знання поза діяльністю, так само як і не існує діяльності поза знанням. У цьому плані ми поділяємо позицію фундаторів і класиків теорії соціальної дії М. Вебера й Т. Парсонса про те, що головною ознакою соціальності дії або людської дії (дія як елементарна одиниця діяльності) саме і є домінантне місце й пріоритетна роль знання в загальній системі дії (або це суб'єктивне осмислення індивідом можливих варіантів поведінки людей, які вступають із ним у взаємодію; або це символістика, нормативність, волонтаристичність людської дії на відміну від фізичної або біологічної дії). На

грунті цих основоположних ознак артикулюються деякі інші ознаки соціальної дії (очікування, орієнтація, цілепокладання тощо), які часом займають визначальну роль у тих чи інших експлікаційних моделях. Так, наприклад, із часів античної філософії діяльність найчастіше визначають саме через цілепокладання. Отже, головною ознакою соціальної дії, соціальної діяльності є та чи інша участь у ньому знання. Тому ми повністю поділяємо думку професора І. Т. Касавіна, що знання слід розуміти як елемент більш широкої області – світу людської діяльності й спілкування [8, с. 9].

Відношення «знання – діяльність» має двобічну детермінацію, тому слід говорити саме про взаємодію. З одного боку, знання є результат діяльності, але не тільки розумової, але й реальної практичної, матеріальної діяльності як відносно природи, так і відносно соціуму, відносно людини. Причому знання є відбиття не тільки індивідуальної діяльності самого суб'єкта, але й соціальної діяльності в широкому значенні слова: у знанні відбивається вся соціальна практика, весь соціальний досвід, зокрема й розумовий, інтелектуальний досвід суспільства, причому як сучасний, так і минулий. І це ще раз підкреслює соціальність знання. Таким чином, у результаті діяльності відбувається формування, генерування й трансформування знання – поглиблення, розширення й зміна. Так діяльність, породжуючи знання, формує досвід – сукупність якихось модусів знання, сконструйованих зі «старого», перевіреного й уже закріпленого у свідомості знання (І. Ф. Герbart називає це «апперцептуальною масою»), які відіграють роль своєрідних критеріїв, орієнтирів у подальшій діяльності, зокрема й пізнавальній. Ось ця залежність «діяльності – знання – досвіду» й відбита у відомій ідеї апперцепції. А ідея апперцепції формує іншу, не менш відому ідею консерватизму (у цьому разі ми говоримо не про політичний консерватизм, а про консерватизм гносеологічний як методологічний принцип пізнання).

Але знання як результат діяльності – це характеристика конструкції «знання – діяльність» ніби з одного боку. Тут діяльність детермінує, породжує знання. Однак є ще й інший бік. З іншого боку, знання є чинник, ресурс, інструмент й у певному значенні причина діяльності. І тут уже знання детермінує діяльність. На наш погляд, саме в цьому ресурсному контексті слід розглядати знамениту беконівську ідею «*scientia est potentia*» («знання – сила»), у якій лапідарно відбито соціально перетворювальний, соціально впливовий (від слова «впливати») потенціал знання. Таким чином, знання есплікується як атрибутивний елемент системи діяльності, як інструмент діяльності, що може дати цілком певний, так чи інакше сприйманий результат, ту чи іншу цілком певну зміну в об'єкті впливу. Отже, знання ставилося ніби в один ряд із класичними силами – на зразок механічного пристрою для піднімання ваги. Таким чином, уже в епоху Відродження знання як феномен виключно духовної і певною мірою метафізичної природи набуває рис природи матеріальної і навіть явно фізичної (сила – основна категорія фізики), і через цю трансформацію знання однозначно починає есплікуватися як соціальний ресурс.

Саме в цій ідеї слід шукати джерела іншої не менш знаменитої й не менш геніальної ідеї – наука як безпосередня продуктивна сила, яка цілком закономірно виросла в досить точну теоретичну конструкцію. Показово, що багато теоретиків,

особливо економістів, трактуючи місце й роль продуктивних сил у соціальній організації й трансформації, визначають техніку саме як знання, точніше як предметне знання. Наприклад, К. Маркс наприкінці ХІХ століття щодо епохи індустріалізації писав, що «розвиток основного капіталу є показником того, якою мірою загальне суспільне знання [Wissen, knowledge] перетворилося в *безпосередню продуктивну силу*, і звідси – показником того, якою мірою умови самого суспільного життєвого процесу підлеглі контролю загального інтелекту й перетворені відповідно до нього; якою мірою суспільні продуктивні сили створені не тільки у формі знання, але і як безпосередні органи суспільної практики, реального життєвого процесу» [9, с. 215]. А наприкінці ХХ століття практично дослівно цю думку повторює Дж. Гелбрейт, тільки вже щодо епохи постіндустріалізації: «Під технікою розуміють послідовне використання наукових й інших видів систематизованих знань для вирішення практичних завдань» [10, с. 47]. А на початку ХХІ століття ця ідея набуває нової якості – дослідники (Б. Г. Юдін, Б. Варні, В. Шефер й ін.) почали говорити про технауку як про принциповий, закономірний синтез науки й технології.

Зрозуміло, що ця ідея – знання як продуктивна сила – лише один аспект ресурсної ролі знання. Сама ця роль не просто ширша, на наш погляд, вона абсолютна. Знання за своєю суттю, за своєю природою є ресурс, причому найважливіший ресурс у будь-якій сфері людської життєдіяльності. У принципі ресурсну роль знання сьогодні визнають багато дослідників, особливо в межах проблемного поля постіндустріального або інформаційного суспільства. Однак і тут досить часто стверджують, що саме й лише в інформаційному суспільстві знання стає ресурсом і така його роль є ознакою цього суспільства. Ми ж стверджуємо, що знання завжди, через свою природу, є важливим соціальним ресурсом, хоча, звичайно ж, значення цього ресурсу порівняно з іншими ресурсами на різних етапах соціального розвитку різне, справді, саме на етапі інформаційного суспільства знання стає найважливішим ресурсом порівняно з іншими ресурсами, й цю трансформацію місця й ролі знання в житті суспільства можна вважати найважливішою характеристикою інформаційного суспільства.

Причому, і це хотілося б підкреслити спеціально, знання є не просто інструмент людської діяльності – знання є інструмент, ресурс, засіб соціального, як, утім, й індивідуального прогресу. На наш погляд, якщо використати ту ж саму формулу того ж класика, то цілком можна записати таке: Д-З-Д*-З*-Д**-З**-Д***... і так нескінченно (де Д = діяльність, З = знання, Д* = нова діяльність, З* = нове знання, Д** = ще більш нова діяльність, З** = ще більш нове знання тощо). Тобто певна діяльність породжує відповідне знання, яке, у свою чергу, породжує нову діяльність, що породжує нове знання, і так процес відбувається певний час. Саме цей процес ми й називаємо прогресом, оскільки нове знання – це не просто інше знання, це більш глибоке, більш ґрунтовне, більш істинне знання порівняно зі стартовим знанням. Аналогічна ситуація з діяльністю – на основі більш досконалого знання відбувається більш досконала, більш ефективна діяльність. У принципі, в ідеальному варіанті цей процес розвитку стає перманентним, оскільки однією з особливостей знання, на нашу думку, є те, що його не можна надовго законсервувати: знання вмирає без діяльності,

знання жадає діяльності, це своєрідний принцип велосипеда – велосипед має вертикальне положення, тільки поки він рухається, так само й знання живе, поки воно пов'язане з діяльністю. Фактично ж процес розвитку за формулою Д-З-Д*-З*... може бути й розірваний, і короткотерміновий, і циклічний. Гадаємо, саме взаємозв'язок знання й діяльності мав на увазі А. Дж. Тойнбі, коли писав про зміну цивілізацій: «оскільки цивілізації переживають розквіт і занепад, даючи життя новим цивілізаціям, що в чомусь перебувають на вищому рівні, то, можливо, розгортається певний цілеспрямований процес, божественний план, за яким знання, отримане через страждання, викликане катастрофами цивілізацій, у результаті стає вищим засобом прогресу» [11, с. 27].

Але, говорячи про знання, діяльність, розвиток, слід мати на увазі не лише той факт, що змінюється частка знання в житті суспільства (знання стає ніби дедалі більше), тобто не лише кількісну характеристику знання. Необхідно мати на увазі й те, що змінюється якість цього знання, знання, що відіграє в житті суспільства дедалі більш суттєву роль, тобто необхідно мати на увазі і якісну характеристику знання. Дедалі більш важливим, більш значущим для життєдіяльності суспільства стає теоретичне знання. «Звичайно, знання необхідне для функціонування будь-якого суспільства. Але відмітною рисою постіндустріального суспільства є характер знання. Найважливішого значення для організації процесів прийняття рішень і напрямку змін набуває теоретичне знання, що передбачає першість теорії над емпіризмом і кодифікацію інформації в абстрактних системах символів, які... можна використовувати для інтерпретування різних мінливих сфер досвіду. Будь-яке сучасне суспільство живе за рахунок інновацій і соціального контролю за змінами, воно намагається передбачати майбутнє й здійснювати планування. Саме зміна в усвідомленні природи інновацій робить вирішальним теоретичне знання», – стверджував Д. Белл щодо суспільства недалекого майбутнього [12, с. 25].

Ну й, нарешті, ще один факт, який слід мати на увазі в аналізованому в цьому разі контексті: зміна кількісної і якісної характеристик знання неминуче веде до зміни місця й ролі знання в житті суспільства – воно стає дедалі більш всеохопним, воно стає головним фактором організації, функціонування й розвитку суспільства. У результаті цих трансформацій змінюється якість суспільства, що справді веде до такого стану, який можна буде назвати «суспільством знання» – суспільством, де знання є головним системоутворювальним фактором. Саме цю ідею ми бачимо як у проблемному полі соціальної теорії (наприклад, у П. Дракера), так і в проблемному полі міжнародної культурної політики (наприклад, у доповіді ЮНЕСКО 2005 року).

Більше того, і на це вважаємо за необхідне звернути спеціальну увагу, знання є не просто ресурс соціального й індивідуального прогресу, знання є своєрідний каталізатор цього розвитку. Адже іманентна природа знання така, що воно в процесі соціальної діяльності не просто оновлюється, змінюється, удосконалюється – воно саме розвивається в геометричній прогресії, спричиняючи адекватний розвиток суспільства й індивіда. (Зірочки в запропонованій формулі саме й покликані відбити цю ідею експонентного розвитку знання.) Ідею експонентного розвитку знання добре показав В. Ковалевський, який зауважив, що з початку нашої ери для першого

подвоєння знання необхідно було приблизно 1750 років; друге подвоєння відбулося приблизно в 1900 році, тобто вже через 250 років; третє подвоєння знання відбулося приблизно в 1950 році, тобто буквально через 50 років, і при цьому за останні 50 років обсяг знання збільшився у 8-10 разів [13].

Ще раз підкреслимо, що, на наш погляд, саме в ресурсному потенціалі, у здатності знання впливати й змінювати внутрішній і зовнішній світи людини й сконцентроване соціальне призначення знання. Якщо припустити (а особисто нам цього не хочеться робити), що соціальне життя на планеті Земля – це чийсь проект, то ми переконані, що знання дано людині саме як ресурс, як інструмент життєдіяльності, причому як основний ресурс, як основний інструмент. Саме й лише завдяки знанню – цій специфічній людській силі – слабка й тендітна у розумінні фізичних можливостей людина не просто вижила в процесі природного добору, тобто в протистоянні з фізично сильнішими конкурентами біологічного світу, у протистоянні несприятливим факторам природної природи (кліматичним, природно-геологічним), а еволюціонувала й у результаті розвитку закономірно набула статусу «царя природи» (у кращому значенні цього слова). Саме так, гадаємо, виглядає розвиток ідеї Б. Паскаля, що «людина – найслабкіший очерет у природі, але очерет мислячий... Уся наша гідність у думці, у знанні... Думка становить велич людини» [14, с. 45]. Що, крім знання, допомогло людині стати тим, ким вона є, й зробити світ таким, яким він є? (Хоча, цілком імовірно, можна було зробити й більше, і краще, але історія, як відомо, не знає умовного способу.) Багато хто услід за Фомою Аквінським скажуть, що християнська віра (або якась інша віра). Але віра в Бога (як, утім, як і будь-яка інша віра) – це теж знання, знання зі своїм специфічним об'єктом і своєю специфічною оформленістю. Адже вірити, наприклад, в Ісуса Христа означає знати Ісуса Христа, знати певні тексти, знати певні ритуали, тобто мати цілком певне знання й зрештою бути переконаним, що це знання і є істина.

По-п'яте. Оскільки знання є продукт відбиття, причому продукт суб'єктний, і навіть можна сказати, суб'єктивний, то цілком закономірно й обов'язково постає питання про адекватність відбиття. Ця проблема адекватності і є проблема істинності чи неістинності знання або ж, умовно кажучи, проблема якості знання. Це і є чергова найважливіша характеристика знання, оскільки якість завжди формує основну атрибутивність. Знання (причому ніякого знання, у жодному з його численних видів і форм) не було, немає й ніколи не буде поза контекстом «істина – неістина». Проблема істини – неістини настільки важлива для розуміння природи знання, що серед безлічі пояснювальних стратегій давно й ґрунтовно склалася й така, що пояснює сутність знання саме через істину, тобто знання – це саме й лише істинне уявлення про об'єкт. Наприклад, С. Кримський зауважує, що «знання – особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання (процесу відтворення дійсності), яка характеризується усвідомленням їхньої істинності» [15, с. 228]. Саме за цим критерієм – «істина – неістина» – учений розрізняє поняття «знання», «віра», «думка» (гадка).

У цьому разі ми, звичайно ж, не претендуємо на розроблення проблеми істини й навіть не спробуємо проаналізувати багатовікову дискусію між апологетами принципу кореспонденції (лінія Арістотеля, Спінози) і принципу когерентності (лінія

Платона, Гегеля), між фундаторами класичної і некласичної філософії щодо сутності істини – неістини. Ми наслідимося лише лапідарно задекларувати, що під істиною ми розуміємо певну оцінну характеристику знання, побудовану в трьох площинах відповідності: по-перше, відповідність до предметної сфери – адекватність об'єктові; по-друге, відповідність до процесуальної сфери пізнання – адекватність інструментів, засобів, прийомів та інших технологій відбиття; по-третє, відповідність до сфери індивідуальності й соціальності знання – адекватність індивідуальних і соціальних інтересів, конкретно-історичної ситуації тощо. У пропонованому синтезі цих трьох площин ми б хотіли уникнути ригоризму диз'юнкції відомих трьох типів раціональності або ж трьох типів наукового знання, про які писав В. С. Степін, де проблема істини є атрибутивною [16, с. 18]. Пропонований синтез, занурений в аксіологічний контекст, має, на нашу думку, певне евристичне значення: дає можливість, з одного боку, уникнути абсолютизму класичної гносеології, яка трактує істину як відтворення (зліпок) об'єкта в знанні, а з другого боку, – припустити плюралізм істини і таким чином піддати сумніву будь-яку монополію на істину.

У повсякденній свідомості проблема істини – неістини найчастіше трансформується в проблему правди й неправди. Іноді проблема істини – неістини артикулюється як проблема об'єктивного й суб'єктивного знання: об'єктивне – отже, істинне, суб'єктивне – отже, помилкове. Хоча це, звичайно ж, не зовсім так – і суб'єктивне знання цілком може бути істинним, і об'єктивне знання цілком може бути помилковим. Проте проблема суб'єктивізму в епістемології справді досить і досить значна. Під суб'єктивізмом на відміну від суб'єктивності ми розуміємо перекручування відбиття, яке чинить суб'єкт навмисно або ненавмисно. Проблема суб'єктивізму не слід актуалізувати виключно й лише в контексті соціального, гуманітарного знання, як це іноді відбувається. Хоча саме тут через специфіку суб'єкт-об'єктного відношення для неї справді існують найбільші передумови в особі так званого суб'єктивного фактора – інтересу суб'єкта пізнання, – згадаймо, наприклад, відомий парадокс К. Мангейма – «усяке політологічне судження ідеологізоване». І справді, щодо політичного знання кожний із нас неозброєним оком бачить «безкрай океан суб'єктивізму» (перефразовуючи відому думку І. Ньютона про «океан істини») у судженнях не лише обивателя, але й видатних учених, не кажучи вже про політиків. Однак й у контексті природного знання суб'єктивізм в особі суб'єктивного фактора так само має свою актуальність, причому як у вигляді ненавмисного перекручування, так і у вигляді навмисного перекручування відбиття (про що, наприклад, красномовно свідчать перманентні хвилі скандалів по всьому світу відносно суджень хіміків-фармацевтів щодо тих чи інших ліків або процедур лікування).

Ці проблеми (істини – неістини, правди – неправди) мають величезне як внутрішнє епістемологічне й гносеологічне, так і зовнішнє соціальне значення – з істиною якнайжорсткіше кореспондується розвиток науки, економіки, політики, із правдою – розвиток моральності, справедливості, духовності. Істина і правда як самі по собі, так і в контексті з будь-яким іншим явищем ніби апріорно формують у свідомості суспільства й окремої людини цілком певний ціннісний зміст, та й, у

принципі, вони самі по собі є досить значними цінностями. Таким чином, через проблему істини – неістини знання набуває в цьому контексті чіткого аксіологічного змісту.

З другого боку, ці проблеми: істини – неістини, правди – неправди – безпосередньо кореспондуються із проблематикою добра і зла. Істина і правда завжди асоціюються з добром, неістина і неправда – зі злом. Більше того, істина і правда виступають у ролі моральних орієнтирів, модусів правильної поведінки. Отже, проблема істини – неістини, правди – неправди набуває цілком певного морального відтінку, інкорпорується в проблемне поле морального імперативу, що трансформує знання в певний моральний критерій. Вважаємо дуже вдалою в цьому контексті думку Н. Ф. Овчинникова: «У знанні про світ добро і зло неподільні. Лише наполегливе прагнення до вірогідності знання, прагнення зрозуміти знання як таке, може спрямувати наші зусилля на те, щоб розв'язати підступний вузол і уявити самих себе перед посталим вибором: яким шляхом іти – шляхом життя або шляхом до загибелі. Наївно вважати, що знання саме по собі виключно зло або саме по собі тільки добро. Людина, яка пізнає, завжди стоїть на роздоріжжі» [3, с. 87].

Таким чином, проблема істини – неістини знання неминуче формує цілком певний оцінний контекст, що є її структурною основою; це, з одного боку, посилює суб'єктивний характер знання, надає знанню більшої суб'єктивності, адже оцінка завжди за своєю сутністю суб'єктивна; проте, з другого боку, ця проблема має величезний об'єктивний зміст і значення, оскільки знання стає інструментом, правилом як індивідуальної поведінки, так і широкомасштабної соціальної дії.

Отже, знання – це не текст, не думка, не ідея й не інформація сама по собі; знання – це складна поліфонічна система, у якій представлені і суб'єкт пізнання, й об'єкт відбиття; думка і судження як результат пізнання, що виявляється в мові; світ змістів і значень, що стоять за кожним знаком; детермінована й детермінувальна діяльність, у якій осмислюється істина й цінність. І головне, знання за своєю природою є найважливіший соціальний ресурс, і в цьому теж прихована його атрибутивна сутність.

Література:

1. *Chomsky Noam*. Reflections on Language [Text] / Noam Chomsky. – Cambridge, Massachusetts. 1976.
2. *Платон*. Тезтет [Текст] / Платон // Сочинения : в 3-х т / Платон. – Т. 2. – М., 1970.
3. *Овчинников В. Ф.* Знание – болевой нерв философской мысли [Текст] / В. Ф. Овчинников // Вопросы философии. – 2001. – № 1.
4. *Булгаков С. Н.* Философия имени [Текст] / С. Н. Булгаков. – СПб, 1998.
5. *Платон*. Письма [Текст] / Платон // Сочинения : в 3-х т / Платон. – Т. 3, ч. 2. – М., 1972.
6. *Полани М.* Личностное знание. На пути к посткритической философии [Текст] / М. Полани. – М., 1985.
7. *Popper Karl*. Unended Quest. An Intellectual Autobiography [Text] / Karl Popper. – La Salle, Illinois. 1990.
8. *Касавин И. Т.* Понятие знания в социальной гносеологии [Текст] / И. Т. Касавин // Познание в социальном контексте : сб. научн. ст. / [отв. ред.: д. филос. н. В. А. Лекторский, д. филос. н. И. Т. Касавин; научн. ред. В. Н. Порус]. – М., 1994.
9. *Маркс К.* Экономические рукописи 1857–1859 годов [Текст] / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 46, ч. 2.
10. *Гелбрейт Дж.* Новое индустриальное общество [Текст] / Дж. Гелбрейт. – М., 1969.
11. *Тойнби А. Дж.* Цивилизация пред судом истории [Текст] / А. Дж. Тойнби. – М., 1995.

12. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество [Текст] / Д. Белл. – М., 1999.
13. Ковалевський В. Теоретико-методологічні засади інформаційного суспільства [Електронний ресурс] / Vladislav O. Kovalevsky ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної Академії Наук України // Теорія і практика Глобального Інформаційного Суспільства. – Режим доступу: <http://kovalevsky.webs.com.ua/theory/theory.htm>. – Загол. з екрану.
14. Паскаль Блез. Філософские письма [Текст] / Б. Паскаль. – М., 1988.
15. Філософський енциклопедичний словник [Текст] / редкол.: В. І. Шинкарук (голова редколегії). – К., 2002.
16. Степин В. С. Теоретическое знание [Текст] / В. С. Степин. – М., 2000.
17. Ракитов А. И. Регулятивный мир: знание и общество, основанное на знаниях [Текст] / А. И. Ракитов // Вопросы философии. – 2005. – № 5.